

siyelerde bulunmuştur. 26 Cemâziyelevvel 520'de (19 Haziran 1126) İskenderiye'de vefat eden Turtûşî'nin ölüm yılını Dabbî ve Süyûtî 525 olarak kaydeder. Kabri şehrin önemli ziyaret mekânlarından. İskenderiye'nin eski kesiminde Turtûşî'nin 516'da (1122) yaptırdığı, içinde kabri bulunan ve kendi adını taşıyan mescid günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Eserleri. 1. *Sirâcü'l-mülûk*. 4 Receb 516'da (8 Eylül 1122) tamamlanan ve siyâsetnâme (nasihatnâme) türünün ilk örneklerinden olan eserde müellif siyaset felsefesi, siyaset ahlâkı, devlet yapısı ve kamu hukukunun temel ilkelerine dair görüşlerini altmış dört bölüm halinde kaydetmiştir. İbn Haldûn, Turtûşî'nin bu konuları kendisinden önce ve hemen hemen kendi kitabının muhtevasını kapsayacak biçimde işlediğini söyler, eserde meselelerin tam olarak ortaya konulup değerlendirilemediğini, daha çok nakil ve öğütlerden meydana gelen bir derleme niteliği taşıdığını öne sürerek bazı eleştiriler yöneltir (*Muqaddime*, I, 334; II, 524, 728). Ancak Turtûşî'nin amacı, İbn Haldûn gibi konuyu ilmi açıdan incelemek olmayıp yöneticilere ahlâkî erdemleri hatırlatmak, başarı ve başarısızlıkta siyaset-ahlâk ilişkisini ortaya koyarak onlara yol göstermektir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin aynı dönemde kaleme aldığı *Nasihâtü'l-mülûk* adlı eseri gibi nasihat gayesi güttüğünden başarılı olduğu açıktır (Şeyyâl, II, 797-799). 992 (1584) yılında Kazasker Vüsûlî Mehmed Çelebi *Sirâcü'l-mülûk*'ün otuz iki bölümünü *Şem-i Hidâyet* adıyla, ağdalı bir üslûpla, ekleme ve çıkarmalarla Türkçe'ye çevirmiş (Süleymaniye Ktp., Reîsülkütâb Mustafa Efendi, nr. 772), eseri ayrıca Sait Aykut tercüme etmiştir (*Sirâcü'l-mülûk Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair*, İstanbul 1995). Eseri Takyyüddin Muhammed Sadreddin 1036 (1626) yılında Abdürrahim Han'a sunulmak üzere Farsça'ya (Brockelmann, *GAL*, I, 601; *Suppl.*, I, 829-830), Maximiliano Alarcon İspanyolca'ya (*Lampara de los principes*, I-II, Madrid 1930-1931) çevirmiştir. Birçok baskısı yapılan eser (Bulak 1289; İskenderiye 1289, 1299; Kahire 1306, 1317, 1319 [kenarında Gazzâlî'nin eseriyle birlikte]; Kahire 1311 [İbn Haldûn'un *Muqaddime*'sinin kenarında; Kahire 1354]) Ca'fer el-Beyâtî (London 1977, 1990), Muhammed Fethî Ebû Bekir (I-II, Kahire 1414/1994) ve Nu'mân Sâlih (Riyad 1426/2005) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. *Kitâbü'l-Havâdis ve'l-bida'*. İbn Vaddâh el-Kurtubî'nin (ö. 287/900) kitabından sonra bid'at ko-

nusunda günümüze ulaştığı bilinen ilk çalışmalardan olup muhtelif neşirleri yapılmıştır (nşr. Muhammed et-Tâlibî, Tunus 1959; nşr. Abdülmeccid et-Türkî, Beyrut 1410/1990; nşr. Beşîr Muhammed Uyûn, Dimaşk-Tâif 1412/1991; nşr. Maribel Fierro, bir inceleme ve İspanyolca'ya tercümesiyle birlikte, *Kitâb al-Havâdith wa-l-bida'*. *El libro de las novedades y las inovaciones*, Madrid 1993; nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd, Demmâm 1417/1996). 3. *Bir-rü'l-vâlideyn* (nşr. Muhammed Abdülhakîm el-Kâdî, Beyrut 1986; nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 1422). 4. *ed-Du'â'ü'l-me'sûr ve âdâbüh* (nşr. Muhammed b. Ridvân ed-Dâye, Beyrut 1988; nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut 1423). 5. *Kitâbü'l-Esrâr*. Turtûşî *Sirâcü'l-mülûk*'te (I, 272; II, 719) bu kitaba atıfta bulunarak aklın hakikati, kısımları, mahalî, ahkâmı ve tevfiğe ilgilî konuları orada ele aldığını ifade eder. Ca'fer el-Beyâtî eserin Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'ine bir eleştiri niteliği taşıdığını ileri sürer (*Sirâcü'l-mülûk*, s. 19; *Sirâcü'l-mülûk*, tercüme edenin girişi, s. 15). 6. *Kitâbü Tahrîmi'l-ğınâ ve'l-lehv 'ale's-şüfiyye fi raksihim ve semâ'ihim*. Abdülmeccid Türkî tarafından *Risâle fi tahrîmi'l-cübni'r-Rûmî* ile birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 1997). 7. *Risâle ilâ Yûsuf b. Tâşfin* (Rabat 1976; İspanyolca trc. Maria Jesus Viguera, "Las cartas de al-Ghazâlî y al-Turtûchî al Soberrano almpravid Yûsuf b. Tâchufin", *al-Andalus*, XLII/2, 1977, s. 341-374). 8. *Muhtaşaru tefsiri's-Şa'lebî* (Brockelmann, *GAL*, I, 429; *Suppl.*, I, 592). 9. *Muhtaşaru (İhtîşâru) Ahlâkî'n-Nebî*. Ebû's-Şeyh el-İsfahânî'ye ait eserin muhtasarıdır (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1308/2, vr. 36^a-68^a). 10. *Kitâbü Tahrîmi'l-istimnâ* (Brockelmann, *GAL*, I, 601). 11. *Risâletü'l-'Udde 'inde'l-kürüb ve's-şidde* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4795/3). Turtûşî'nin bunların yanı sıra kaynaklarda başka eserleri de kaydedilir: *Şerhu Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, *Kitâbü'l-Fiten*, *Ta'lîka fi mesâ'ili'l-hilâf* (*Ta'lîka fi'l-hilâfıyyât*, *el-Kitâbü'l-Kebîr fi mesâ'ili'l-hilâf*, *et-Tarîka fi'l-hilâf ve'l-cedel*), *Zâdü'l-müsâfir*, *Nüzhetü'l-ihvânî'l-mütehalline fillâh*, *Muhtaşar fi türû'i'l-Mâlikiyye*, *Kitâbü'z-Zühud ve't-taşavvuf*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-İhyâ' li'l-Gazzâlî*, *es-Su'ûd fi'r-red 'ale'l-yehûd*, *el-Kelâm fi'l-ğınâ ve'l-fakr*, *el-'Umde fi usûli'l-fıkh*.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (nşr. M. Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, neşredenin girişi, I, 11-46; a.e. (nşr. Ca'fer el-Beyâtî), London 1990, s. 19; a.m.f., *Sirâcü'l-mülûk*: *Siya-*

set Ahlâkı ve İlkelerine Dair (trc. Said Aykut), İstanbul 1995, tercüme edenin girişi, s. 9-26; a.m.f., *el-Havâdis ve'l-bida'* (nşr. Abdülmeccid et-Türkî), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, s. 11-38; Kâdî İyâz, *el-Gunye* (nşr. Mâhîr Zühayr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 62-64; İbn Beşkuvâl, *eş-Şıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, III, 838-839; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis* (Ebyârî), I, 175-179; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 262-265; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 490-496; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzeheb*, II, 244-248; İbn Haldûn, *Muqaddime*, I, 334; II, 524, 728; a.e.: *The Muqaddimah* (trc. Fr. Rosenthal), London 1958, I, 83, 316-317; II, 87; III, 16-17; Makrîzî, *el-Muqaffâ'l-kebir* (nşr. Muhammed el-Yâlâvî), Beyrut 1411/1991, VII, 409-416; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 85-90; a.m.f., *Ezhârü'r-riyâz* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Rabat 1400/1980, III, 162-165; *Keşfü'z-zunûn*, II, 984, 1113, 1414; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1239; Brockelmann, *GAL*, I, 429, 600-601; *Suppl.*, I, 592, 829-830; M. Abdullâh İnân, *Terâcim İslâmiyye*, Kahire 1390/1970, s. 289-297; Cemâleddin eş-Şeyyâl, "Sirâcü'l-mülûk li't-Turtûşî", *Tî*, II, 792-803; A. Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 257-258; Ca'fer el-Beyâtî, *Mefhûmü'd-devle 'inde't-Turtûşî ve İbn Haldûn*, Süse, ts. (Dârü'l-maârif); *Mu'cemü'l-mahtûtâtü'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Ânâtûli* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], III, 1410-1411; V. Lagardere, "Al-Turtûşî, unificateur du malikisme aux XIe et XIIe siècles", *REI*, XLVII/2 (1979), s. 173-190; a.m.f., "L'unificateur du malikisme oriental et occidental à Alexandrie: Abû Bakr at-Turtûşî", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, XXXI, Aix-en-Provence 1981, s. 47-61; Y. Lev, "Piety and Political Activism in Twelfth Century Egypt", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXXI, Jerusalem 2006, s. 289-324; A. Ben Abdeselem, "al-Turtûşî", *EI²* (ing.), X, 739-740. MUHARREM KILIÇ

TÜS

(طوس)

İran'da tarihî bir şehir.

Kuruluşu Büyük İskender dönemine kadar uzanır; Yunanca'da Susia olarak bilinir. Tûs'un kuruluşunun Pişdâdiler hânedanından Cemşid'e dayandırılması (Müstevfî, s. 183) şehrin Sâsânîler'den önce varlığını ortaya koymaktadır. Bugün şehrin harabeleri Horasan eyaletinde Meşhed'in yaklaşık 25 km. kuzeybatısında yer almaktadır. İbn Hurdâzbih, Tûs'u Nişâbur-Serahs yolu üzerinde gösterir. Ya'kûbî, Tûs şehrinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun İranlı olduğunu söyler. İstahrî şehrin Nişâbur'un kuzeydoğusunda bulunduğunu ve Tûs, Râdkân, Tâberân, Bezdgûr, Nûkân kasabalarından meydana geldiğini belirtir. İbn Havkal de aynı bilgileri tekrarlar. *Hudûdü'l-'âlem*'de Tûs'un dağlar arasında bir şehir olduğu ve dağlarında frûze, bakır, rastık taşı gibi madenlerin bulundu-

ğü kaydedilir. VII. (XIII.) yüzyıl müellifi Yâ-kût el-Hamevî, Tûs'un Nişâbur'a 10 fersah (yaklaşık 60 km.) mesafede yer aldığını, Tâberân, Nûkân adlı iki kasaba ve 1000'den fazla köyünün olduğunu yazar. Zeke-riyyâ el-Kazvîni, Tûs şehrini Tâberân ve Nûkân adlı iki mahalleden ibaret gösterir. Tûs'a Câm yoluyla ulaşan İbn Battûta'ya göre şehir Horasan'ın en büyük yerleşim yerlerinden biriydi. Hâfız-ı Ebrû da Tûs'tan mâmur bir şehir diye söz eder.

Tûs merzûbânının Kûfe ve Basra valilerine bir mektup göndererek Horasan'ın yönetiminin kendisine verilmesi şartıyla şehri müslümanlara bırakacağını bildirmesi üzerine Tûs, Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından fethedildi (29/650). Tûs merzûbânı, Abdullah'a 600.000 dirhem vergi ödemeyi kabul ederek onunla bir antlaşma imzaladı. Şehir bundan sonraki tarihlerde bölgede meydana gelen birçok savaş ve ayaklanmadan etkilendi. Tûs Kalesi, Emevîler'den Abdülmelik b. Mervân zamanında Benî Temîmlî bir grup tarafından işgal edildi. 188 (804) yılında Nesâ'da ayaklanan Ebû'l-Hasîb Vüheyb b. Abdullah kısa sürede Tûs'u ve bölgenin diğer şehirlerini kontrol altına aldı. 193'te (809) yine bir isyanı bastırmak üzere yola çıkan Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd, Tûs'un Senâbâz köyünde vefat edip oraya defnedildi. 203 (818) yılında Şîî imamlarından Ali er-Rizâ, Tûs'un Nûkân kasabasında vefat etti. Sâmânîler döneminde devletin eski emirlerinden olan Ahmed b. Abdullah-ı Hucistânî, Nişâbur'da ayaklanıp Tûs'u tahrip etti. 336'da (947) bölgenin valisi Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk isyan çıkardı; ancak kendisine karşı gönderilen kuvvetlerin ulaşmasından önce Tûs'u terk edip daha sonra özürlü dileyerek geri döndü ve Tûs'ta büyük bir cami yaptırdı. IV. (X.) yüzyılda Horasan'ın birçok şehri gibi Tûs şehri de dokuma ve ipek sanayiinde meşhurdur (DîA, XVIII, 237). İbnü'l-Esîr, Gazneli Sultan Mahmud'un gördüğü bir rüya üzerine babası Sebük Teğin'in Tûs'ta tahrip ettirdiği türbeyi onardığını ve Tûs halkının Şîî hacıları rahatsız etmelerini önlediğini kaydeder. Ardından Tûs bölgede Nişâbur'a yapılan bütün askerî seferlerin sonuçlarından etkilendi. Gazneliler ve Selçuklular zamanında birçok savaş ve ayaklanma esnasında halk ve şehir büyük zarar gördü. Bunların en büyüğü 425 (1034) yılında Kirman emirinin Tûs halkından 20.000'e yakın kişiyi katletti mesidir. 465'te (1072) Selçuklu Sultanı Melikşah, Nizâmülmülk'e aralarında doğum yeri olan Tûs'un da bulunduğu bazı yerle-

ri iktâ etti (Özaydın, s. 143). Nizâmülmülk Tûs'ta bir cami yaptırdı. 510 yılı Muharrem'inin 10. günü (25 Mayıs 1116) Tûs'ta Sünnî ve Şîî âlimleri arasında cereyan eden tartışmalar şehirde büyük karışıklığa yol açtı. Rebîülâhîr 617 (Haziran 1220) tarihinde Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe ve Sebütey, Hârizmşah Muhammed b. Tekiş'in arkasından Nişâbur'a geldi. Bazı merkezler Moğol hâkimiyetine boyun eğdiyse de Tûs ve Tâberân halkı Moğollar'a karşı direndi. Bunun üzerine harekete geçen Sebütey şehir ve çevresinde büyük bir katliam yaptırdı. Bu arada Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy Han ordusunun öncü kuvvetleri Horasan'a girdi ve Tûs'un son istihkâmı işgal etti. Nûkân şiddetle karşı koyduysa da 28 Rebîülâhîr 617 (2 Temmuz 1220) tarihinde ele geçirildi. 618 (1221) yılı ilkbaharında Tuluy Han, Merv'den hareket edip Tûs'un bütün köylerini ele geçirdi ve halkını öldürdü.

Timur, Serbedârîler'den Emir Hâce Ali'yi Tûs'a vali tayin etti. Bir süre sonra Timur'un adını hutbeden çıkararak Hâce Ali'nin bağımsız davranmaya başlaması Timur'u harekete geçirdi. Hâce Ali kaçtıysa da yakalanıp öldürüldü (788/1386). 791 Recebinde (Temmuz 1389) şehir tamamen yıkılıp yağmalandı, 10.000'e yakın kişi öldürüldü, Tûs'tan hiçbir iz kalmadı. Bu olayın ardından Tûs bir daha eski durumuna gelemedi. Şâhruh 1405'te tahta çıkınca şehri yeniden kurmak üzere Emir Seyyid Hoca'yı Tûs'a gönderdiyse de halk İmam Ali er-Rizâ türbesinin bulunduğu Nûkân'a yerleştiğinden kimse Tûs'a rağbet etmedi. Türbenin çevresinde kurulan Meşhed şehri zamanla bir köy haline gelen Tûs'un yerini aldı. Ortaçağ'da Tûsî nisbesiyle anılan simalar arasında Şâhnâme müellifi Firdavsî, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Esedî-i Tûsî, Nizâmülmülk, Gazzâlî, Şerefeddin et-Tûsî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Alâeddin et-Tûsî sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 480, 587, 588, 603, 604; İbnü'l-Fakih, *Muhtaşaru Kitâbi'l-Büldân* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 320, 321; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Âyetî), s. 53-54; İstahrî, *Me-sâlik* (de Goeje), s. 257; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 331; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), IV, 80-82; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 55-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 275; Müstevfî, *Nüzhetü'l-ku'lûb* (Siyâki), s. 183, 185, 186; M. Hasan Han, *Ma'tla'u'ş-şems*, Tahran 1363 hş., II, 184-219; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, s. 388-391; Ebû'l-Kâsım Tâhirî, *Cogrâfiyâ-yi Târihi-yi Horâsân ez-Nazar-i Cihângerdân*, Tahran 1348 hş., s. 43-49; M. Takî Han Hakîm, *Genc-i Dâ-niş* (nşr. M. Ali Savtî – Cemşîd-i Kiyânfer), Tahran

1366 hş., s. 640-651; İsmail Aka, *Mirza Şâhruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, bk. İndeks; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkşaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 143; V. Minorsky, "Tûs", *El²* (İng.), X, 740-745; Osman Çetin, "Horasan", *DîA*, XVIII, 237.

RIZA KURTULUŞ

TÛSÎ, Alâeddin

(علاء الدين الطوسي)

Alâüddin Ali b. Muhammed
el-Betârekânî et-Tûsî
(ö. 887/1482)

Hanefî fakihî,
usulcü ve felsefeci.

Süyûtî'nin, yetmiş yıl yaşayıp 877 (1473) yılında öldüğü yolundaki ifadesine göre (*Nazmü'l-İk'yân*, s. 132) 807'de (1404) dünyaya gelmiştir. Ancak ölüm tarihi çoğunlukla kabul ettiği şekilde 887 ise (1482) doğum tarihi 817 (1414) olur. Mevlâ Arrân diye de anılır. Tûslu olduğu bilinmesine rağmen nisbesinin Betârekânî (İbn İyâs, III, 88), Beyâdkânî (Süyûtî, s. 132) ve Bârekânî (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], s. XIX) diye zikredilmesi sebebiyle doğduğu kasaba veya köy tesbit edilememektedir. Öte yandan Tûsî'nin öğrenimi, hocaları ve seyahatlerine dair yeterli bilgi de bulunmamaktadır. Onun Semerkant'ta tanındıktan sonra Osmanlı ülkesine gelişi, Mevlâ Hızır Şah'ın Mısır'da on beş yıl süren tahsilini tamamlayıp dönmesine rastladığı belirtilirse de bunun da tarihi belli değildir; büyük ihtimalle II. Murad döneminin (1421-1451) sonlarına tekabül etmektedir. Ulemâya yakın ilgi gösteren II. Murad, Alâeddin et-Tûsî'yi Bursa'da babası Çelebi Sultan Mehmed'in kurduğu medreseye 50 akçe yevmiye ile müderris tayin etti. Ardından hükümdar olan oğlu II. Mehmed İstanbul'u fethedince Tûsî'yi kiliseden tahvil ederek kurducu sekiz medreseden birini teşkil eden Zeyrek Camii yanındaki medresede görevlendirdi ve yevmiyesini 100 akçeye çıkardı. Ayrıca İstanbul'a çok yakın Müderris (Medres) köyünü kendisine tahsis etti. Taşkoprizâde kendi zamanında bu köyün meşhur bir yer olduğunu söyler (*eş-Şekâ'îk*, s. 97). Veziri Mahmud Paşa ile medreseyi ziyarete gelen Fâtihtan Sultan Mehmed Tûsî'nin sağ tarafına, vezir de sol tarafına oturup dersini dinlediler. Birçok ilmi meselenin söz konusu edildiği dersin muhtevâsından ve hocanın ders verme tarzından memnun kalan padişah kendisini 10.000 dirhem ve bir hil'atle ödüllendirdi, talebelerin her birine de 500 dirhem verilmesini emretti. Padi-